

La introducció dels conceptes de la geografia crítica a l'ensenyament secundari*

Rosa Ascon i Borràs**

Résumé / Abstract / Resumen / Resum

Le but de cet article est celui de montrer la possibilité et l'utilité de l'emploi des principes de l'école critique en géographie dans l'enseignement secondaire. Cette approche est spécialement appropriée pour motiver et impliquer les élèves dans les sujets d'étude ainsi que pour leur permettre une plus grande compréhension de ceux-ci.

* * *

This article aims to demonstrate the possibility and utility of applying the methods and theory of the critical school of geography to secondary education. This approach is especially suited in achieving the pupils' motivation, involvement and understanding of the topics studied.

* * *

Este artículo pretende demostrar la posibilidad y utilidad de la aplicación de los supuestos de la escuela crítica en geografía a la enseñanza secundaria. Este enfoque es muy adecuado desde la perspectiva de la motivación, implicación y comprensión de los temas por parte de los alumnos.

* * *

* Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra 08193.

** Aquest article està basat en la tesi doctoral «La introducció dels conceptes de la geografia crítica contemporània a l'ensenyament secundari». Departament de Geografia, Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 1989.

Aquest article vol demostrar la possibilitat i utilitat d'aplicar els supòsits de l'escola crítica en geografia a l'ensenyament secundari. Aquest enfocament és molt adequat des del punt de vista de la motivació, implicació i comprensió dels temes per part dels alumnes.

La gènesi del treball que presentem en aquest article cal buscar-la en la petició que l'any 1984 em va fer un grup de professores d'institut, llicenciades en història (G. Albadalejo, A. Bastida, P. Edo i E. Saez), per tal que les orientés en l'elecció dels continguts i dels materials per explicar el programa de geografia humana i econòmica del segon curs del B.U.P. Al seu entendre, i a partir de la seva experiència, el programa oficial no era el més adequat per a respondre els interrogants que plantejaven els adolescents als quals anava dirigit.

Aquesta petició s'identificava plenament amb l'interès professional que sempre he sentit per la formació dels ensenyants, i coincidia també amb les inquietuts per millorar la pròpia pràctica docent. Vàrem iniciar doncs, unes trobades periòdiques per a contrastar les experiències individuals i discutir quina era la situació de la geografia a l'ensenyament secundari. Molt aviat vàrem arribar a una conclusió clara i unànim: la geografia no suscita entre els alumnes l'interès que caldria esperar d'una assignatura que s'ocupa de qüestions que afecten la realitat social actual.

Les causes d'aquesta situació són complexes d'analitzar, i poden ser distintes en cada cas. Tanmateix, en voldria assenyalar algunes pel que fa al professorat i alguns dels continguts dels programes i que penso que influeixen en el desinterès per part dels alumnes:

— Avui per avui, i degut al sistema d'oposicions vigent, la majoria de professors de geografia són especialistes en història. És, doncs, natural que trobin dificultats a l'hora de seleccionar els continguts dels programes i els mètodes a utilitzar.

— Els mitjans perquè el professor pugui actualitzar els seus coneixements són insuficients. També ho són els llibres i els materials pràctics que proposin temàtiques i mètodes realment innovadors. Hi ha massa distància entre les noves tendències de la geografia universitària i els continguts dels programes de l'ensenyament secundari.

— L'eclecticisme i la indefinició epistemològica de la majoria de temaris i d'un nombre important de professors, dificulta el fet de trobar un fil conductor vertebrador dels diferents temes del programa i de les diferents escales d'anàlisi, i permeti establir així les interrelacions i comparacions conseqüents.

— Els textos existents són més descriptius que explicatius. Per a interpretar la realitat és necessari disposar d'un determinat bagatge de conceptes i categories teòriques d'anàlisi, ja que l'explicació dels fenòmens no es desprèn de la seva simple observació i descripció.

Els professors haurien de conèixer els diferents enfoc existents en geografia al moment de seleccionar els continguts i els mètodes i valors dels ensenyaments, si volen transmetre un cos organitzat de coneixements amb identitat i justificació pròpies. I per això és necessària l'existència d'una pluralitat de mate-

rials coherents amb la diversitat de perspectives i punts de vista sobre els problemes geogràfics.

— Es fa poca referència a les desigualtats derivades no només de la classe social, sinó també del sexe o gènere, de l'edat, de la raça, etc. Els programes actuals són asèptics i no tracten suficientment el conflicte, un dels elements més significatius per a entendre el canvi i l'evolució de tota societat, ni tracten tampoc les diferents maneres de resoldre'l.

— L'etnocentrisme és present en molts programes i explicacions. Es prima l'estudi de l'espai dels homes de les societats blanques occidentals, bàsicament europees i nordamericanes, en detriment de la resta de cultures del món. Això impedeix als alumnes l'estudi sistemàtic de cultures allunyades a la nostra que els interessin i de les quals en tenen un coneixement molt limitat a través dels mitjans de comunicació. El coneixement «dels altres», del «que no és com jo», és el pas previ a la tolerància, i al respecte i acceptació de la diferència.

— Sovint no queda clar l'àmbit temporal, cronològic, de les diferents qüestions, i el paper de la història en l'explicació geogràfica. Així, per a alguns temes es retrocedeix fins a l'antiguitat clàssica o fins a l'Edat mitjana, mentre que altres inicien la seva explicació al segle XIX. Pensem que, tot i la importància indiscutible de la història per a l'explicació i interpretació de les estructures territorials actuals, cal no perdre de vista que la geografia és una matèria que ha d'explicar el món d'avui. Per tant, la història és un instrument molt valuós d'anàlisi, però no s'ha de convertir en la protagonista de l'explicació, i molt menys impedir l'explicació dels fets actuals.

— No es tracten suficientment les possibles alternatives a l'organització espacial de les societats actuals.

Algunes d'aquestes observacions ja les vàrem comentar en l'article que es va publicar en aquesta mateixa revista (ASCON, R. i altres, 1984), i fou a partir d'aquestes constatacions que vàrem iniciar el present treball.

METODOLOGIA I PROCEDIMENTS DEL TREBALL

La idea o hipòtesi de partida es basa en la convicció de la possibilitat, utilitat, i fins i tot necessitat d'aplicar els supòsits de l'escola crítica a l'ensenyament secundari, per tal de motivar l'interès dels alumnes.

Amb aquest convenciment previ, derivat de la nostra experiència docent, vàrem emprendre les tasques següents:

— Reunir materials significatius d'aquesta escola, seleccionar-los, i traduir els seus conceptes i principis teòrics a propostes concretes.

— Aplicar aquestes propostes, a través d'uns materials elaborats a posta, a uns determinats centres secundaris.

— Formar un grup de treball amb professors de secundària implicats activament en l'anàlisi d'aquests materials, i disposats a adaptar-los i aplicar-los a la realitat concreta de les seves aules.

— Analitzar els resultats obtinguts a través de la percepció dels problemes per part dels professors implicats, i analitzar els materials elaborats a classe pels alumnes.

— Corregir les propostes inicials, incorporant-hi el resultat de la experiència, i redactar la proposta definitiva.

En una primera etapa ens vàrem dedicar a aprofundir el nostre coneixement dels conceptes de l'escola crítica radical mitjançant l'anàlisi de les idees presents tant en les obres clàssiques, com en les darreres aportacions. Aquests coneixements ens serien necessaris i útils al moment de fixar els objectius i seleccionar els continguts d'una proposta que preteníem que fos correctora d'algunes de les insuficiències i defectes dels programes oficials.

Paral·lelament vàrem iniciar una selecció, tan acurada com va ser possible, de la informació i materials al nostre abast, relatius als diferents temes de la geografia humana. Volem remarcar que no ens vàrem cenyir a la producció geogràfica, sinó que per a alguns apartats vàrem fer, per exemple, una lectura geogràfica d'algunes obres d'història o economia. Aquesta feina ens va obligar a un esforç notable d'anàlisi i síntesi de llibres i articles de temàtiques molt diferents, que vàrem consultar bàsicament a les biblioteques de la Facultat de Lletres, Escola de Mestres, Facultat de Ciències de la Informació, i biblioteca de Ciències Socials de la Universitat Autònoma.

Una vegada acabada aquesta primera feina vàrem estar en condicions de decidir els objectius, continguts i valors de la nostra proposta.

Respecte als continguts, i de manera genèrica, pensem que l'objectiu essencial és el d'ajudar els adolescents a conèixer, comprendre i, a un primer nivell, interpretar l'organització territorial de les societats humanes i de les seves relacions amb el medi ambient, tot fent èmfasi en les diversitats i desigualtats existents i en els conflictes.

En aquest sentit, proposem uns continguts temàtics amb una visió global de la realitat geogràfica que permeti veure les relacions i interdependències existents entre els diferents fenòmens i trobar explicacions per a allò que en un principi sembla estrany o sorprenent. En aquest sentit, cal tenir present que, avui en dia, als alumnes els és fàcil representar-se la terra com un tot, ja que la veuen sovint fotografiada o filmada. A més, el context cultural d'aquests mateixos alumnes és molt més ampli que el de fa alguns anys, degut a la varietat i quantitat de canals d'informació.

Hem de facilitar també una connexió entre el que s'aprèn a classe i el món real i la vida quotidiana dels alumnes. És per això que els continguts han de ser actuals i significatius. Han d'incloure, a més, els anomenats conceptes clau, o conceptes organitzadors per a totes les ciències socials, com són els de causalitat, permanència i canvi, diversitat i desigualtat, interdependència, consens i conflicte (BENEJAM, 1989).

Des del punt de vista de les habilitats que els alumnes han d'adquirir en aquesta etapa, volem remarcar els objectius següents:

- Fomentar l'esperit crític i aprendre a valorar i analitzar la informació i la documentació existent. És important, en aquest sentit, que el professor utilitzi materials de diferent procedència i opinió, per tal de contrastar-los.

- Familiaritzar-se d'una manera especial amb el llenguatge gràfic i cartogràfic.

- Emprar el lèxic geogràfic amb precisió.

- Llegir i comentar els textos científics de manera clara i concisa.

- Afinar l'esperit d'observació i adquirir la capacitat de plantejar-se problemes sobre la gestió i utilització dels recursos i de l'organització del territori.

- Habituar-se a la formulació d'hipòtesis per a explicar-se un fet, i comprovar, a través de l'anàlisi de fonts i documents, la seva validesa.

I finalment, i pel que fa als valors i actituds a transmetre, els objectius de la proposta són:

- Contribuir a l'adquisició, per part dels alumnes, d'una cultura cívica que, en el respecte als valors de les diferents cultures nacionals, estigui oberta a dimensions europees i mundials.

- Educar per la pau i la solidaritat entre les persones dels diferents pobles i societats de la terra, mitjançant el coneixement de les característiques i problemes d'aquests diferents pobles i societats.

- Fer entendre que el conflicte forma part de tota societat, però que hi ha moltes maneres pacífiques de resoldre'l. Cal fer veure també que el conflicte sovint va lligat a la injustícia i a la desigualtat.

- Ensenyar a respectar el medi ambient, i a fer-ne un ús adient per tal de no trencar l'equilibri ecològic indispensable per a la vida humana.

- Defensar les pròpies conviccions amb objectivitat i en el respecte a les opinions els altres.

Una vegada fixats els objectius, vàrem iniciar la selecció i elaboració dels blocs temàtics, amb els conceptes i idees estructurats i organitzats, i la preparació dels materials dirigits als professors per a poder desenvolupar i explicar els diferents temes.

La proposta comprèn vuit grans temes que sintetitzen els problemes més rellevants del món actual. Cadascun es desglossa en diferents unitats didàctiques

o apartats, que engloben aquelles idees i conceptes generals organitzats i ordenats que permeten interpretar la realitat geogràfica perquè són capaços d'explicar moltes situacions diferents. Formen el cos de coneixements que els alumnes han d'haver assimilats en acabar els estudis secundaris. El tractament dels temes es fa a escala planetària, però les idees generals s'apliquen a casos concrets, tot utilitzant les escales grans per tal de concretar-les i comprovar-ne la validesa. Això també permet, en cas que es cregui convenient, partir del cas concret per arribar al fet general. Els professors poden, òbviament, aplicar les idees al propi país, si bé nosaltres pensem que tant Catalunya com Espanya mereixen ser estudiats en una assignatura pròpia i exclusiva.

Per a cada tema es dona una bibliografia seleccionada i comentada i uns materials i recursos bàsics per a explicar i treballar cada problema i adquirir les tècniques i habilitats necessàries per al treball científic.

A cada escola o institut li correspondrà fer la *seqüenciació* de continguts adequada a cada nivell i escollir els temes i procediments que s'adaptin millor al medi, a les capacitats i experiències que tenen els alumnes, i a la dinàmica de cada grup classe, per a facilitar-ne així l'aprenentatge.

PROPOSTA DE CONTINGUTS TEMÀTICS O BLOCS DE CONTINGUTS

Tema 1. El medi natural. El medi natural com a escenari per a la vida humana. La diversitat de condicions ambientals i la varietat de respostes d'adaptació de les societats humanes. El medi com a risc i com a recurs per a la vida i les activitats humanes. Els impactes ecològics derivats de les activitats humanes.

Tema 2. L'espai cultural. La població de la terra: distribució i tendències de creixement per regions i estats del món. La diversitat ètnica i racial de la població. El racisme i els conflictes ètnics. La diversitat cultural: les grans àrees lingüístiques i religioses del món. Els conflictes lingüístics i religiosos.

Tema 3. L'espai econòmic. El treball humà i els sistemes econòmics. El capitalisme: trets definitoris i expansió territorial. La divisió espacial capitalista del treball. El desenvolupament desigual: centre, perifèria. El socialisme: trets definitoris i àrea d'influència.

Tema 4. L'espai polític. La xarxa estatal mundial. Les dimensions dels estats i les fronteres. Característiques i funcionament de l'estat capitalista. L'estat socialista. Comunitats, ètnies i nacions. La força desigual dels estats. Els conflictes bèl·lics al món.

Tema 5. L'espai del treball. Treball, temps lliure i oci. Característiques de l'actual mercat de treball capitalista. Població activa i població ocupada. Revolució tecnològica i sectors d'activitat. L'atur. L'economia submergida. Les migra-

cions. El treball domèstic. La incorporació de les dones al treball retribuit. La família, una institució que es transforma.

Tema 6. L'espai industrial. El nou ordre econòmic mundial i la nova divisió internacional del treball industrial. La indústria als països capitalistes centrals. Procés de terciarització i desindustrialització. Característiques de la industrialització als països capitalistes perifèrics. Els nous països industrials del Tercer Món. Les zones franques. La indústria als països socialistes.

Tema 7. L'espai rural. Les necessitats de la nutrició humana i l'espai agrícola mundial. La producció agrària. L'agricultura als països capitalistes perifèrics. L'agricultura als països capitalistes centrals. L'agricultura als països socialistes. El nou espai rural: organització del camp en funció de les necessitats urbanes.

Tema 8. L'espai urbà metropolità. Tendències actuals de la urbanització al món. La diferenciació interna de la ciutat. Els agents urbans i el preu del sòl. La ciutat dels països centrals. Les ciutats dels països perifèrics. Les ciutats socialistes.

ELS MATERIALS O RECURSOS

L'èxit en l'assumpció dels coneixements de la programació per part dels alumnes depèn, en part, de l'adequació dels recursos i materials emprats pel professor a classe. BRUNER (1966) parla de tres tipus de coneixement o maneres de conèixer, cada una de les quals comporta materials específics.

El coneixement en actiu treu la informació de l'experiència directa. No hi ha cap dubte que la relació espontània o guiada de l'alumne amb la natura i amb la societat pot donar molta informació. Tanmateix les experiències possibles són molt diverses segons el medi i la realitat concreta de cada grup social i de cada centre, de manera que no creiem possible ni oportú entrar en aquest tema.

Els recursos icònics són aquells que ofereixen coneixements a través de la representació de coses reals quan l'experiència directa esdevé difícil. Entre aquests recursos figuren la fotografia, la làmina, la diapositiva, el vídeo, el cinema, la maqueta, el periòdic, etc. La utilitat d'aquests recursos queda fora de dubte, però tampoc no són a l'abast del nostre treball i, per altra part, se'n dona una oferta molt diversificada i abundant.

Ens limitem a procurar recursos simbòlics que són els que, per a transmetre coneixements, utilitzen signes arbitraris i convencionals com la lectura, escriptura, xifres, gràfiques o mapes. En aquest treball ens cenyirem exclusivament

a alguns dels procediments simbòlics, concretament al llenguatge gràfic-cartogràfic, la comprensió i anàlisi de textos i la descripció-explicació.

UTILITAT DEL TREBALL

Les aportacions del treball que creiem més útils són:

— Presenta l'ensenyament com a ideologia. Efectivament, un objectiu del treball és mostrar com la selecció i actualització dels continguts i valors a transmetre en qualsevol nivell de l'ensenyament, està condicionada per l'enfoc epistemològic i la metodologia que cada professor vulgui utilitzar, i aquest respon sempre a unes preferències que impliquen uns valors i, en definitiva, una ideologia. Aquesta afirmació pot semblar òbvia, però l'experiència ens ha mostrat que molts professors dubten, i fins i tot s'angoixen, quan han de decidir què i com ensenyar. O, el que és pitjor, ni s'ho plantegen i accepten acríticament els textos que presenten menys dificultats.

— Asumeix la responsabilitat de la Universitat envers la educació. Una de les tasques més importants que haurien d'assumir amb resolució, els diferents departaments universitaris, és la de col·laborar amb els professors d'altres nivells educatius, per tal d'adequar i formalitzar en els programes i materials corresponents a les etapes primària i secundària les noves tendències i continguts científics de la disciplina. Haurien de contribuir, també, a l'elaboració de llibres de text i materials pràctics d'enfoc plural, per tal que cada professor pogués triar els més pròxims a la seva manera de veure la realitat social.

— L'aportació que fem des de la geografia radical té la virtut de donar un enfoc crític, poc habitual encara en els nivells secundaris.

Entre les poques aportacions existents, volem remarcar un dels millors programes construït dins de supòsits radicals. És el corresponent al projecte *History, Geography and Social Science, project for the Middle years of Schooling* per a nens de 8 a 13 anys, elaborat pel School Council per a les escoles d'Anglaterra i Gal·les. En ell s'intenta definir els conceptes clau, o conceptes organitzadors per a totes les ciències socials, que s'han de treballar en cada una d'elles. Aquests conceptes són: comunicació, poder, valors i creences, conflicte-consens, similitud, indiferència, continuïtat, canvi i causalitat. En el nostre treball, tal com hem dit, hem fet servir els conceptes que, a partir de la proposta que comentem, Pilar Benejam va identificar per a la geografia.

Un altre treball a destacar és el projecte *Geography 16-19*, que va elaborar a la University of London, el Institute of Education, patrocinat pel School Council des de 1976 a 1983, i pel Secondary Examinations Council and School Curriculum Development Examinations Council and School Curriculum Develop-

ment Commitee, a partir del 1983. Aquest programa integra part de les propostes de l'escola neopositivista, la humanista i alguns aspectes de la proposta radical. Adopta una perspectiva molt ecològica, bo i relacionant la geografia física amb la humana i centrant-se en els grans temes basats en la relació societat-medi.

Una tercera aportació analitzada la constitueix el projecte *Global Environmental Education Program*, que consta de quatre mòduls curriculars. El tercer, anomenat *What we consume*, es compona d'un llibre-guia per al professor (amb materials i bibliografia), i deu llibres per als alumnes, que tracten els problemes medi-ambientals des d'una perspectiva global i crítica.

El nostre treball presenta els temes de forma problemàtica i compromesa com a manera de motivar i donar coneixements significatius, que responguin als interessos i als interrogants que els alumnes plantegen. El treball facilita als professors uns materials per a preparar-se les classes. Cadascun d'ells ha d'escollir aquells temes que s'adaptin millor a l'entorn i a les capacitats dels seus alumnes i aplicar-hi la didàctica més convenient. La meua pràctica docent em permet valorar la dificultat que suposa la preparació acurada d'un programa tan extens com és el de geografia humana, que tracta, a més, problemàtiques molt diverses.

En darrer lloc, ofereix una proposta coherent en el marc de la Reforma educativa en curs (M. Educacion, 1988) els objectius de la qual són: L'extensió de l'ensenyament obligatori dels 14 als 16 anys; adaptar l'ensenyament a la nova situació de l'estat de les autonomies; i una revisió dels projectes curriculars en curs.

Aquests principis bàsics en els que se sustenta el projecte actual són els que més ens interessen per al nostre treball i és en aquest sentit que proposem un currículum que sigui més adequat a les demandes de l'actual sistema educatiu i a les exigències de la nostra societat, i apte per a motivar els alumnes i afavorir l'assimilació dels coneixements.

Per això els continguts i aprenentatges han de ser significatius, és a dir, capaços de canviar l'estructura de coneixement prèvia als alumnes, i han de connectar amb els problemes de la vida quotidiana i dels alumnes i també ha de facilitar l'aprenentatge d'habilitats i la transmissió de determinats valors i actituds.

Aquest nou currículum ha de partir de plantejaments globalitzadors i oberts, susceptibles d'adequar-se als diferents ambients de cada escola i institut i als seus alumnes.

L'escola i el professorat han de tenir un paper actiu en l'elaboració de les directrius del currículum i de les diferents programacions. Per a poder fer-ho, el professorat s'ha de reciclar permanentment. A tal efecte, el projecte dóna molta importància —i la llei la promou— a la confecció de propostes de programació i l'elaboració de materials per a la formació permanent dels professors.

La llei també explicita quines són les fonts d'un currículum. Segons ella, aquest ha de respondre a les preguntes: què ensenyar, quan ensenyar, com ensenyar, i què, com i quan avaluar. Les fonts del currículum són, doncs, d'ordre sociològic, psicològic, pedagògic, i també epistemològic. Respecte a les fonts epistemològiques que determinen què ensenyar, el projecte explicita que el currículum d'una matèria i les programacions s'han de cenyir a la lògica interna de cada disciplina.

El dinamisme de les diverses ciències, i també de la societat, obliguen a revisar contínuament els continguts i els mètodes i procediments. Els continguts que integrin els programes han de ser el resultat d'una acurada selecció, dins el camp científic de cada disciplina, d'aquells enfoc epistemològics amb una més gran capacitat explicativa i amb idees més generalitzades.

Finalment, i per a facilitar als professors la selecció i seqüenciació dels continguts i l'elecció de les línies epistemològiques i dels mètodes, el Ministeri d'Educació i Ciència té la responsabilitat d'oferir als centres exemples de materials que els professors, o bé poden aplicar directament, o bé poden fer-los servir de punt de referència per a una posterior elaboració més adequada a la realitat del seu centre i dels seus alumnes. El ministeri ha d'ajudar a l'elaboració d'aquests materials i impulsar la constitució de seminaris de professors que permanentment actualitzin els elements i materials de cada programació.

CONCLUSIONS

Una vegada elaborat el material i comprovat en una mostra limitada, pensem que s'ha demostrat la viabilitat de fer i aplicar a l'ensenyament secundari una geografia crítica i compromesa amb el canvi de la realitat social.

Els resultats han estat positius quant a motivació, implicació i comprensió dels temes. Una proposta com la que presentem ajuda a la formació dels alumnes i contribueix a canvis d'actitut positius, en tant que coopera a assolir una visió global de la diversitat i interdependència entre els fets geogràfics; de les relacions internacionals; i de l'origen de les desigualtats i de molts dels conflictes presents en l'experiència quotidiana. Els ajuda també a adquirir una opinió crítica, a veure que les coses poden ser diferents de com són ara. Aquesta hauria de ser, en definitiva, la veritable educació, que implicaria coneixement, voluntat i acció.

Pensem que el treball mostra també la viabilitat i conveniència de la col·laboració entre ensenyants de diferents nivells educatius, i evidencia la responsabilitat que la universitat té en la renovació dels continguts dels programes d'ensenyament secundari i en el reciclatge dels professors. Posa de manifest, a més,

la relació entre els continguts i les diferents tendències epistemològiques i la necessitat que l'explicació es fonamenti en una determinada manera d'interpretar la realitat social.

BIBLIOGRAFIA

- ALBADALEJO, G.; ASCÓN, R.; BASTIDA, A.; EDO, P. & SAEZ, E. (1984), «La Geografía a l'ensenyament secundari», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 5, pp. 141-148.
- BENEJAM, P. (1987), «Les aportacions de les diverses escoles geogràfiques a la didàctica de la geografia», *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 11, pp. 83-95.
- BRUNER, J. (1966), *Towards a theory of Instruction*. Cambridge.
- CAPEL, H.; LUIS, A. & URTEAGA, L. (1984), «La geografía ante la reforma educativa», *Geocrítica*, núm. 53.
- CUADERNOS DE PEDAGOGIA (1989), número monogràfic «Reforma i Currículum», núm. 168.
- HUCKLE, J. (ed.) (1983), *Geographical education: reflection and action*, Oxford, Oxford University Press.
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN (1988), *Libro blanco de la Reforma educativa*. Madrid.
- SAINT JULIEN, T. (1983), «Enseigner la géographie humaine», a l'*Espace Géographique*, n° 3.